

Winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt 1990-1995

De arbeidsmarkt kent verschillende trendmatige ontwikkelingen. Zo is er sprake van een doorlopende daling van de werkgelegenheid in de landbouw en de industrie en een toenemende werkgelegenheid in de dienstensector. De industriële sector kenmerkt zich bovendien door conjuncturele schommelingen in de werkgelegenheid. Deze sectorale werkgelegenheidsverschuivingen worden weerspiegeld in de verschuivingen in de beroepenstructuur. Echter, iedere periode vertoont ook karakteristieke ontwikkelingen.

In dit artikel wordt een beeld geschetst van de belangrijkste veranderingen in de beroepenstructuur van de werkgelegenheid in de eerste helft van de jaren negentig. Opmerkelijk is onder andere dat in deze periode de sterke groei van de managementberoepen, die kenmerkend was voor de jaren tachtig, wordt opgevolgd door wat zou kunnen worden aangeduid als een 'adviseurshausse'.

Inleiding

In een drietal eerdere artikelen in dit tijdschrift is een overzicht gegeven van de ontwikkelingen in de beroepenstructuur van de werkgelegenheid in Nederland in respectievelijk de jaren zeventig (De Grip, 1986), de periode 1981-1985 (De Grip, 1987) en 1985-1990 (De Grip & Dekker, 1993). Uit deze artikelen komt telkens een opmerkelijk tijdsbeeld naar voren in de ontwikkeling van de beroepenstructuur. Zo is in de jaren zeventig de werkgelegenheidsgroei het grootst geweest bij de 'professionele beroepen' in de niet-commerciële dienstverlening (de 'kwartaire sector'). In deze periode waren leerkrachten, medici en verpleegkundigen, sociale wetenschappers en hulpverleners de grootste groeiberoepen. Daarentegen is de werkgelegenheidsgroei in de jaren tachtig het grootst bij het hoger- en leidinggevend personeel. De Grip (1987) typeert dit als een 'management-hausse'. Deze 'management-hausse' zet zich voort in de tweede helft van de jaren tachtig.

In deze periode is er echter ook sprake van een relatief sterke groei van de zakelijke dienstverlening, die zich weerspiegelt in een sterke groei van hoger opgeleide informatici, accountants e.d.

In de tweede helft van de jaren tachtig was er bovendien sprake van een sterk oplevende economische groei, waardoor de werkgelegenheid aanzienlijk toenam. Daarbij werd de groei van het aantal werkenden nog versterkt door het toenemende aantal werkenden in deeltijdfuncties. De eerste helft van de jaren negentig kenmerkt zich daarentegen door stagnerende economische ontwikkeling, met name in de jaren 1993 en 1994. Tussen 1990 en 1995 is er slechts sprake van een toename van het aantal werkenden met 250.000 personen, tegenover een toename van 850.000 in de tweede helft van de jaren tachtig. De stagnerende conjunctuur komt ook tot uiting in de stijging van de werkloosheid van 419.000 in 1990 tot 560.000 in 1995¹.

* Beide auteurs zijn werkzaam bij het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA), Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde, Universiteit Maastricht.

In dit artikel zal nader worden ingegaan op de verschuivingen in de beroepenstructuur in de eerste helft van de jaren negentig. Evenals in de twee voorgaande artikelen zal in aansluiting daarop worden ingegaan op de veranderingen die er in deze periode in het opleidingsniveau van de werkzame bevolking zijn opgetreden. Bij dit laatste wordt een onderscheid gemaakt tussen het effect van de verschuivingen in de beroepenstructuur en het effect van de verschuivingen in de opleidingsachtergrond van de werkenden binnen de verschillende beroepsgroepen.

De verdere opzet van het artikel is als volgt. Eerst zal op soortgelijke wijze als in de voorgaande artikelen een overzicht worden gegeven van de in de jaren 1990-'95 absoluut of relatief gezien sterkst gegroeide of ingekrompen beroepsgroepen. Daarna zal nader worden ingegaan op het opleidingsniveau van de *'occupational winners and losers'*. Vervolgens zal op basis van een *'shift-share'* analyse worden aangegeven in hoeverre het gestegen opleidingsniveau van de werkzame beroepsbevolking in de periode 1990-1995 is toe te schrijven aan verschuivingen in de beroepenstructuur (het *'structureffect'*) of het gevolg is geweest van een verhoging van het opleidingsniveau van de werkenden binnen de verschillende beroepsgroepen (het *'substitutie-effect'*). Ten slotte zal nader worden ingegaan op de twee concurrerende verklaringen die voor de toename van het opleidingsniveau van de werkenden in veel beroepsgroepen worden gegeven: de *'verdringingshypothese'* en de *'upgradingshypothese'*.

Gebruikte data

Het in kaart brengen van de ontwikkelingen in de beroepenstructuur wordt telkens bemoeilijkt door veranderingen in de aard van de beschikbare cijfers. De analyse in De Grip en Dekker [1993] van de arbeidsmarktontwikkelingen in de periode 1985-1990 werd bemoeilijkt door de overgang van de Arbeidskrachtentellingen naar de Enquête Beroepsbevolking (EBB); het beschrijven van de ontwikkelingen in de periode 1990-1995 wordt bemoeilijkt door de overgang van de sterk verouderde CBS-Beroepenclassificatie 1984 naar de Standaard Beroepenclassificatie 1992 (SBC'92). Deze nieuwe beroepenclassificatie heeft als groot

voordeel dat de onderscheiden beroepsgroepen vanuit arbeidsmarkt oogpunt veel homogener zijn dan de in de oude beroepenclassificatie onderscheiden beroepsklassen (zie De Grip, 1994). Echter, door het gebruik van de nieuwe beroepenindeling kan de ontwikkeling van de groei en krimp van de verschillende beroepsgroepen in de periode 1990-'95 helaas niet goed vergeleken worden met de groei of krimp in de voorgaande jaren.

Bovendien wordt de vergelijking van de werkgelegenheid naar beroepsgroep in 1990 en 1995 bemoeilijkt door veranderingen in de mate, waarin het CBS de beroepsgroepen van de werkenden met een flexibel arbeidscontract heeft gecodeerd. Met ingang van 1992 is in de EBB aan mensen met een contract korter dan een half jaar of mensen die minder dan 12 uur werkten, niet naar hun beroep gevraagd. Hierdoor is het aantal werkenden waarvan het beroep onbekend is vanaf 1992 sterk toegenomen. Het CBS heeft deze vertekening echter later gecorrigeerd door voor de werkenden met 'beroep onbekend' een beroepscode te imputeren aan de hand van een aantal hulpvariabelen (bedrijfstak, geslacht, opleiding e.d.).

De analyses in dit artikel zijn gebaseerd op deze geïmputeerde cijfers uit de EBB, waarbij is uitgegaan van de door het CBS gehanteerde definitie van de 'werkzame beroepsbevolking' (werknemers en zelfstandigen). Dit impliceert dat diegenen die minder dan 12 uur werken buiten beschouwing zijn gelaten. De beroepen zijn gecodeerd met behulp van de ROA-beroepenclassificatie, die in sterke mate overeenkomt met de driecijferige SBC'92-codering van het CBS. Net zoals in de vorige winnaars-en-verliezers artikelen is er gekozen voor een tijdsperiode van vijf jaar, om zo de belangrijkste verschuivingen in de beroepenstructuur in kaart te brengen. Daarbij gaat het om de 'netto' groei of krimp van de werkgelegenheid in de verschillende beroepsgroepen. Dit geeft vanzelfsprekend geen beeld van de daar achterliggende dynamiek binnen de beroepen, in de zin van 'bruto' baancreatie en baanvernietiging. Deze onderliggende ontwikkelingen kunnen met behulp van de EBB niet afzonderlijk in kaart worden gebracht.

Groeiberoepen 1990-1995

Tabel 1 geeft een overzicht van de beroepsgroepen, waarin het aantal werkenden tussen 1990 en 1995 in absolute zin het sterkst is toegenomen². Het meest kenmerkende van deze ranglijst is dat het zonder uitzondering dienstverlenende beroepen zijn: geen enkele beroepsgroep heeft betrekking op industriële of agrarische beroepen. Desalniettemin heeft de sterkste groei zich voorgedaan in sterk uiteenlopende beroepen in zowel de commerciële dienstverlening als de kwartaire sector.

De sterkste groei in absolute termen heeft zich voorgedaan in de administratieve beroepsgroep *boekhouders en secretaresses*, met een toename van het aantal werkenden met bijna 100.000 mensen. Dit is maar liefst ruim 40% van de totale (netto) werkgelegenheidsgroei tussen 1990 en 1995. Waarschijnlijk is deze werkgelegenheidsgroei echter voor een belangrijk deel het gevolg van een verschuiving van de werkgelegenheid vanuit de beroepsgroep *receptionisten en administratieve employés*. Het is onduidelijk of het hier gaat om een reële werkgelegenheidsverschuiving, een verschuiving in functiebenaming of een (mede door veranderingen in de perceptie van de betrokkenen) gewijzigde beroepcode van bepaalde functies.

Daarnaast is er een sterke groei van de werkgelegenheid geweest in de beroepsgroepen *verkopers* en *commercieel medewerkers*. Echter, ook enkele zorg- en onderwijsberoepen behoren tot de beroepsgroepen met de in absolute zin sterkste werkgelegenheidstoename (*verzorgend personeel, ziekenverzorgenden en leraar basisonderwijs*). Opmerkelijk is ook de sterke groei van de werkgelegenheid in de beroeps-

groep *activiteitenbegeleiders en medewerkers arbeidsbemiddeling*. Tot deze laatste beroepsgroep behoren bijvoorbeeld ook de intercedenten van de uitzendbureaus, een relatief nieuwe functie die sterk in omvang is toegenomen.

In verschillende van de beroepen die tot de grootste 'occupational winners' in absolute zin worden gerekend, zijn relatief veel mensen werkzaam met een relatief klein dienstverband zoals bijvoorbeeld *verzorgend personeel, verkopers, laders en lossers* en *interieurverzorgers* (zie ook Dekker & Dorenbos, 1997). Hieruit blijkt overigens dat de groeiberoepen voor lager opgeleiden zich eveneens in de dienstensector bevinden.

Tabel 2 geeft een beeld van de beroepsgroepen, waarin de werkgelegenheid relatief het sterkst is gegroeid³. Slechts één van de tien beroepsgroepen in de tabel stond ook in Tabel 1: de *activiteitenbegeleiders en medewerkers arbeidsbemiddeling*, met een werkgelegenheidsgroei van maar liefst 95% in vijf jaar tijd. Het is opmerkelijk dat de ranglijst van de relatief gezien het sterkst gegroeide beroepen wordt gedomineerd door wat men zou kunnen aanduiden als staffuncties c.q. adviseursberoepen, die veelal voorkomen in de zakelijke dienstverlening. Zo waren de *accountants* de sterkst groeiende beroepsgroep in de periode 1990-'95, maar ook de *activiteitenbegeleiders en medewerkers arbeidsbemiddeling, architecten en bouwkundig projectleiders* en de *organisatiedeskundigen* leveren hun bijdrage aan de 'adviseurshausse'. Naast deze meer in de commerciële dienstverlening geconcentreerde 'adviseursberoepen', zien we ook een relatief sterke werkgelegenheidsgroei in de ondersteunende beroepen c.q. staffuncties (deels gericht

Tabel 1 Grootste occupational winners gemeten in absolute aantallen en procentuele toename ten opzichte van 1990, 1990-1995

Beroepsgroep	Absoluut	%
1 Boekhouders en secretaresses	97.000	34
2 Verzorgend personeel	43.000	27
3 Chauffeurs	34.000	18
4 Verkopers	31.000	15
5 Laders en lossers	31.000	43
6 Interieurverzorgers	24.000	19
7 Commercieel medewerkers	22.000	15
8 Activiteitenbegeleiders en medewerkers arbeidsbemiddeling	22.000	95
9 Leraar basisonderwijs	20.000	19
10 Ziekenverzorgenden	16.000	40

Tabel 2 Grootste occupational winners gemeten naar relatieve toename ten opzichte van 1990, 1990-1995

Beroepsgroep	Absoluut	%
1 Accountants	14.000	149
2 Onderwijskundigen en pedagogen	11.000	104
3 Activiteitenbegeleiders en medewerkers arbeidsbemiddeling	22.000	95
4 Medisch secretaresses	7.000	76
5 Architecten en bouwkundig projectleiders	13.000	67
6 Sociaal-wetenschappelijk onderzoekers	8.000	67
7 Organisatiedeskundigen	6.000	67
8 bibliothecarissen	4.000	62
9 Productieplanners	14.000	56
10 Politie-inspecteurs en officieren	3.000	48

op advisering binnen organisaties] die traditioneel meer op de kwartaire sector zijn gericht: *onderwijskundigen en pedagogen, sociaal wetenschappelijk onderzoekers, medisch secretaresses en bibliothecarissen*. Ook deze beroepsgroepen blijken overigens steeds vaker in de commerciële dienstverlening werkzaam te zijn. Daarnaast werken er ook steeds meer *onderwijskundigen en pedagogen en sociaal wetenschappelijk onderzoekers* in de gezondheidszorg [zie ook ROA, 1998a].

Ook de sterke groei van de werkgelegenheid in de beroepsgroep *productieplanners* kan gerekend worden tot de groei van de ondersteunende functies. Dit betekent dat alleen de beroepsgroep *politie-inspecteurs en officieren*, die de laatste plaats inneemt in de top-10 van de sterkste groeiberoepen, niet geplaatst kan worden binnen de maatschappelijke trend van de 'adviseurshausse'.

Hoewel een vergelijking van de sterkste groeiberoepen in de periode 1990-1995 met de sterkste groeiberoepen in de tweede helft van de jaren tachtig, zoals gezegd, niet goed mogelijk is vanwege de veranderde beroepenclassificatie, is er toch wel een opmerkelijk patroon te distilleren. Zowel in de eerste als in de tweede helft van de jaren tachtig deed de sterkste werkgelegenheidsgroei zich voor in de leidinggevende beroepen. De werkgelegenheidsgroei in deze functies is opmerkelijk genoeg in de periode 1990-1995 sterk afgenomen. Zo nam de werkgelegenheid in de beroepsgroep managers in de laatste periode toe met 20%, tegenover groeipercentages in de leidinggevende beroepen in de tweede helft van de jaren tachtig, die uiteenliepen van 47% (directeuren, bedrijfsleiders en leidinggevenden bouw en industrie) tot 80% (hogere leidinggevenden) en maar liefst

148% [administratief leidinggevenden] (De Grip & Dekker, 1993).

De sterke afname van de werkgelegenheids-groei in de managementfuncties is waarschijnlijk voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de in veel bedrijven en instellingen doorgevoerde 'verplattung' (delaying) van de organisatie. Om kosteneffectief te kunnen blijven, hebben veel organisaties ingrijpende reorganisaties doorgevoerd. Dit was onder meer mogelijk door een toenemend gebruik van informatie- en communicatietechnologie, waardoor het coördineren van informatie, dat vroeger een hoofdtaak van veel managers in het middenkader was, tegenwoordig in belangrijke mate kan worden overgelaten aan geautomatiseerde systemen. Ook de toegenomen verantwoordelijkheden op laag (werkvloer) niveau zorgen ervoor dat tussenliggende (controle-rende) management-lagen steeds minder noodzakelijk worden (Herriot & Pemberton, 1996). Echter, de 'managementhausse' van de jaren tachtig is in de eerste helft van de jaren negentig gevolgd door wat we eerder hebben aangeduid als een 'adviseurshausse'. Deze adviseurshausse is waarschijnlijk enerzijds het gevolg van de al eerder genoemde plattere organisatiestructuur van veel bedrijven en instellingen. De traditionele functies van het middenmanagement maken dan plaats voor externe adviseurs of interne staffunctionarissen. Anderzijds is de sterke werkgelegenheidsgroei van de adviseursberoepen mogelijk toe te schrijven aan een 'naijl-effect' van de sterke werkgelegenheidsgroei van de managersberoepen in de jaren tachtig. Directeur Van Hee van consultancybureau Bakkenist beschreef dit als volgt. 'managers in Nederland (willen) altijd graag een oordeel over hun plannen. Dat past in

onze poldercultuur. In Duitsland weet de baas het gewoon beter; hier wil de baas graag bevestiging hebben'⁴.

Krimpberoepen 1990-1995

De stagnerende ontwikkeling van de werkgelegenheids groei in de eerste helft van de jaren negentig wordt weerspiegeld door het in vergelijking met de periode 1985-1990 relatief grote aantal beroepsgroepen met een dalende werkgelegenheid. Tabel 3 geeft een overzicht van de beroepsgroepen waarin tussen 1990 en 1995 het aantal werkenden het sterkst is afgenomen. Zoals de Tabellen 1 en 2 gedomineerd werden door de dienstverlenende beroepen, zijn in deze tabel de agrarische en industriële beroepsgroepen oververtegenwoordigd. De lijst wordt echter aangevoerd door de dienstverlenende beroepsgroep *receptionisten en administratieve employés*, met een werkgelegenheidsdaling van bijna 85.000 werkenden. Zoals reeds werd aangegeven gaat het hier waarschijnlijk voor een belangrijk deel om een verschuiving van de werkgelegenheid van deze beroepsgroep naar met name de beroepsgroep *boekhouders en secretaresses*, waarvan het onduidelijk is of het hier gaat om een reële werkgelegenheidsverschuiving, een verschuiving in functiebenaming of een verandering in de beroepencodering van bepaalde functies, mede als gevolg van veranderingen in de perceptie van degenen die deze functies uitoefenen.

Op de tweede en derde plaats staan twee agrarische beroepsgroepen: de *agrarische arbeiders* met een werkgelegenheidskrimp van 20.000 mensen en *agrarische bedrijfshoofden*

(met name de zelfstandige agrariërs) met een krimp van 19.000 personen. Daarnaast is er sprake geweest van een substantiële werkgelegenheidskrimp in een aantal sterk conjunctuurgevoelige industriële beroepsgroepen, uiteenlopend van diverse metalektro-beroepen tot *confectie-arbeiders en grafische vakkrachten*. In het algemeen is de conjunctuurgevoeligheid van de werkgelegenheid met name erg hoog voor de beroepsgroepen *metaalarbeiders en grafische vakkrachten* (ROA, 1998a). Ten slotte is de beroepsgroep *schippers en conducteurs* naast de beroepsgroep *receptionisten en administratieve employés* de enige dienstverlenende beroepsgroep in deze ranglijst van de grootste 'occupational losers'

Gezien de beperkte verschillen tussen de top-10 van de beroepsgroepen met de relatief gezien sterkste werkgelegenheidskrimp en de in Tabel 3 weergegeven beroepsgroepen met de in absolute zin sterkste daling van de werkgelegenheid, zullen we hier geen aparte tabel presenteren met de relatief gezien grootste 'occupational losers'. De relatief gezien sterkst krimpende beroepsgroepen zijn de *elektronicamonteurs* met een werkgelegenheidsdaling van 34%, gevolgd door de *schippers en conducteurs*, met een daling van 31%. Beroepsgroepen met een in relatieve zin sterke werkgelegenheidskrimp die niet in Tabel 3 voorkomen, zijn de qua aantal werkenden betrekkelijk kleine beroepsgroepen *docenten sociale vakken (1e graads)*, *technisch systeemanalisten*, *assembleurs*, *technisch-bedrijfskundig medewerkers* en *laboranten*.

Een vergelijking van de beroepsgroepen met het sterkst dalende aantal werkenden tussen 1990 en 1995 met de beroepsklassen met de

Tabel 3 Grootste occupational losers gemeten in absolute aantallen en procentuele afname ten opzichte van 1990, 1990-1995

Beroepsgroep	Absoluut	%
1 Receptionisten en administratieve employés	-84.000	-26
2 Agrarische arbeiders	-20.000	-15
3 Agrarische bedrijfshoofden	-19.000	-14
4 Mechanisch operators	-13.000	-15
5 Monteurs	-11.000	-5
6 Metaalarbeiders	-10.000	-10
7 Confectie-arbeiders	-8.000	-20
8 Schippers en conducteurs	-7.000	-31
9 Elektronicamonteurs	-6.000	-34
10 Grafische vakkrachten	-6.000	-13

grootste werkgelegenheidskrimp in 1985-1990 laat zien dat verschillende beroepsgroepen met een doorlopende werkgelegenheidsdaling worden geconfronteerd. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de metalektrro-beroepen *monteurs*, *metaalarbeiders* en *elektronicamonteurs* en de *confectie-arbeiders*. Ook is er in beide periodes sprake van een sterke daling van het scheepvaartpersoneel.

Opleidingsniveaus

De verschuivingen in de beroepenstructuur zijn doorgaans ook van invloed op de gevraagde kwalificaties. Verwacht mag worden dat de tendens naar een 'kennis-intensieve samenleving' gepaard gaat met een toename van de werkgelegenheid in functies waarvoor een hogere opleiding vereist is (zie bijv. SER, 1999). Om een eerste indicatie te krijgen van de mate, waarin de verschuivingen in de beroepenstructuur van de werkgelegenheid tot een upgradering van het vereiste opleidingsniveau van de werkzame bevolking leiden, kan gekeken worden naar het opleidingsniveau van de sterkst gegroeide en sterkst gekrompen beroepsgroepen. Evenals in de drie eerdere winnaars-en-verliezers artikelen onderscheiden we daarbij het gemiddelde opleidingsniveau [GON] en het modale opleidingsniveau [MON].

Het gemiddelde opleidingsniveau [GON] van een beroepsgroep is op dezelfde wijze berekend als in de voorgaande artikelen. Daarbij is aan de opleidingsachtergronden van de werknemers in een bepaalde beroepsgroep het aantal opleidingsjaren na het basisonderwijs toegerekend, te weten: VBO/MAVO 3 jaar; HAVO/

VWO/MBO 6 jaar; HBO 9 jaar en WO 12 jaar. Deze indicatieve gewichten vormen ook de basis van de Standaard Onderwijs Indeling, aan de hand waarvan de opleidingsachtergronden in de EBB worden gecodeerd. Het modale opleidingsniveau (MON) is het meest voorkomende opleidingsniveau van de werknemers in een beroepsgroep. Overigens is er bij het bepalen van het opleidingsniveau van de werknemers zowel gekeken naar de gevolgde initiële opleiding als naar de later in de loopbaan gevolgde additionele scholing (zie ook De Grip & Jacobs, 1999).

De Tabellen 4a en 4b geven een beeld van het GON en MON van de in absolute en relatieve zin sterkst gegroeide beroepsgroepen. Evenals in de jaren tachtig blijkt dat de grootste groeieroepen in de meeste gevallen werk bieden aan middelbaar en hoger opgeleiden. Echter, bij de beroepsgroepen met de in absolute zin grootste werkgelegenheidstoename staan ook twee beroepsgroepen met een relatief laag opleidingsniveau. Het gaat hier om de beroepsgroepen *chauffeurs* en *laders* en lossers met een VBO-opleiding als het modale opleidingsniveau. De beroepsgroepen met de in absolute zin grootste werkgelegenheidsgroei hebben voor het overgrote deel betrekking op functies op MBO-niveau. Daarentegen hebben de meeste beroepsgroepen, waarin de werkgelegenheid relatief gezien het sterkst groeit een HBO- of WO-niveau. De hierboven geschetste 'adviseurs-hausse' blijkt eveneens in sterke mate bij te dragen aan de upgradering van het vereiste opleidingsniveau. Zo hebben de beroepsgroepen *accountants*, *onderwijskundigen* en *pedagogen*, *sociaal-wetenschappelijk onderzoekers* en *organisatiedeskundigen* als modaal opleidingsniveau een universitaire opleiding.

Tabel 4a Gemiddeld opleidingsniveau van de absoluut sterkst toegenomen beroepsgroepen, 1990-1995

Beroepsgroep	GON	MON
1 Boekhouders en secretaresses	6,1	MBO
2 Verzorgend personeel	6,2	MBO
3 Chauffeurs	3,4	VBO
4 Verkopers	4,4	MBO
5 Laders en lossers	3,4	VBO
6 Interieurverzorgers	3,1	VBO
7 Commercieel medewerkers	7,1	MBO
8 Activiteitenbegeleiders en medewerkers arbeidsbemiddeling	6,2	MBO
9 Leraar basisonderwijs	8,9	HBO
10 Ziekenverzorgenden	6,2	MBO

Tabel 4b Gemiddeld opleidingsniveau van de relatief sterkst toegenomen beroepsgroepen, 1990-1995

Beroepsgroep	GON	MON
1 Accountants	9,6	WO
2 Onderwijskundigen en pedagogen	10,4	WO
3 Activiteitenbegeleiders en medewerkers arbeidsbemiddeling	6,2	MBO
4 Medisch secretaresses	6,1	MBO
5 Architecten en bouwkundig projectleiders	8,0	HBO
6 Sociaal-wetenschappelijk onderzoekers	11,7	WO
7 Organisatiekundigen	11,7	WO
8 Bibliothecarissen	8,6	HBO
9 Productieplanners	4,8	MBO
10 Politie-inspecteurs en officieren	7,2	MBO

Tabel 5 geeft een overzicht van het GON en MON van de beroepsgroepen, waarin de werkgelegenheid in absolute zin het sterkst is gekrompen. Het is opmerkelijk dat, in tegenstelling tot de jaren tachtig, de grootste werkgelegenheidskrimp zich in de eerste helft van de jaren negentig niet meer concentreert in de beroepsgroepen waarvoor slechts basisonderwijs of een VBO-opleiding vereist is. Echter, dit is in belangrijke mate het gevolg van de stijging van het opleidingsniveau die in de jaren tachtig in vrijwel alle uitvoerende beroepsgroepen is opgetreden. Zo had de beroepsklasse productiepersoneel textielindustrie in 1985 nog als modaal opleidingsniveau basisonderwijs, terwijl in 1990 een MBO-opleiding het modale opleidingsniveau is in de enigszins vergelijkbare beroepsgroep confectie-arbeiders. Door deze 'MBO-isering' van de vakarbeid (De Grip & Dekker, 1993) heeft de werkgelegenheidskrimp in een aantal industriële en agrarische beroepsgroepen ook meer consequenties gekregen voor de arbeidsmarktposities van MBO'ers. Desalniettemin komt uit de verschillen in

de opleidingsachtergronden van de werkenden in de groei- en krimpberoepen overduidelijk het beeld naar voren dat de verschuivingen in de beroepenstructuur van de werkgelegenheid een upgrading van het vereiste opleidingsniveau van de werkzame bevolking bewerkstelligen.

Verschuivingen in de opleidingenstructuur

Verschuivingen in de opleidingenstructuur van de werkzame beroepsbevolking kunnen voortkomen uit verschuivingen in de beroepenstructuur of kunnen het gevolg zijn van een stijgend opleidingsniveau van werkenden binnen de beroepen. In het laatste geval is er sprake van 'verdringing' van lager geschoolden uit beroepen die voorheen tot hun beroepsdomein behoorden. Wanneer de verdeling van de werkzame beroepsbevolking over de beroepen verandert en daarmee de beroepenstructuur wijzigt, is er, zoals hiervoor werd geconstateerd, sprake van een 'upgrading' van de beroe-

Tabel 5 Gemiddeld opleidingsniveau van de absoluut sterkst afgenomen beroepsgroepen, 1990-1995

Beroepsgroep	GON	MON
1 Receptionisten en administratieve employés	4.3	BO
2 Agrarische arbeiders	3.8	MBO
3 Agrarische bedrijfshoofden	4.5	MBO
4 Mechanisch operators	3.2	VBO
5 Monteurs	4.9	MBO
6 Metaalarbeiders	3.3	VBO
7 Confectie-arbeiders	3.6	MBO
8 Schippers en conducteurs	4.7	MB
9 Elektronica-monteurs	6.1	MBO
10 Grafische vakkrachten	5.2	MBO

Tabel 6 Verandering van het gemiddelde opleidingsniveau (GON) opgedeeld in een structuur-, substitutie- en interactie-effect, 1990-1995

		<i>Structuureffect</i>	<i>Substitutie-effect</i>	<i>Interactie-effect</i>
GON 1990	5,46			
GON 1995	5,85			
Δ GON 90-95	0,39	0,12	0,28	-0,01

penstructuur. Upgrading kan veroorzaakt worden door verschuivingen in de sectorale werkgelegenheid waardoor de vraag naar bepaalde beroepsbeoefenaren afneemt door technologische vernieuwingen of organisatorische veranderingen, waardoor sommige beroepen in omvang dalen of zelfs verdwijnen. Echter, ook de 'verdringing' van lager opgeleiden uit hun traditionele beroependomein kan het gevolg zijn van een upgrading van de kwalificatie-eisen in deze beroepen. Verderop zal hier nader op worden ingegaan.

Tabel 6 laat zien dat het gemiddelde opleidingsniveau van de werkzame beroepsbevolking in de periode 1990-1995 nog steeds stijgt, net zoals dat in de tijdsperiodes waarover in de voorgaande winnaars-en-verliezers artikelen gerapporteerd werd, het geval was. Om te bezien of deze toename van het gemiddelde opleidingsniveau het gevolg is van verschuivingen in de beroepenstructuur of juist is toe te schrijven aan veranderende opleidingseisen binnen de beroepen is de stijging van het opleidingsniveau met behulp van een *shift-share analyse* nader ontleed. Een dergelijke analyse maakt het mogelijk de 'oorzaken' van de geconstateerde stijging in het gemiddelde opleidingsniveau systematisch in kaart te brengen. Hiertoe worden er drie verschillende effecten berekend⁵. Het eerste effect is het *structuureffect*, dat de gevolgen van de verschuivingen in de beroepenstructuur voor het gemiddelde opleidingsniveau van de werkzame bevolking meet. Het *substitutie-effect* weerspiegelt daarentegen in welke mate de toename van het opleidingsniveau toe te schrijven is aan een stijging van het gemiddelde opleidingsniveau binnen de diverse beroepsgroepen. Ten slotte is er nog een *interactie-effect*, dat simultane verschuivingen in de beroepenstructuur en het opleidingsniveau meet. De optelling van deze drie effecten is precies gelijk aan de totale stijging van het opleidingsniveau.

Tabel 6 geeft een overzicht van het relatieve belang van deze drie effecten in de periode 1990-1995. Het is helaas niet mogelijk een vergelijking te maken met de shift-share analyses uit de twee vorige artikelen. Zoals al eerder werd aangegeven is de beroepenclassificatie die in dit artikel gebruikt wordt niet vergelijkbaar met de classificaties waarmee de analyses in de eerdere artikelen berekend zijn. Wat wel uit de cijfers kan worden opgemaakt is dat het substitutie-effect nog steeds groter is dan het structuureffect, een resultaat dat ook uit de vorige artikelen naar voren kwam.

In Tabel 7 wordt een shift-share analyse per opleidingsniveau voor 1990-1995 gepresenteerd. De werkgelegenheidsaandelen van de ongeschoolden en de werknemers met een VBO-opleiding zijn in die periode het sterkst gedaald. Het werkgelegenheidsaandeel van MBO'ers en mensen met een HBO-opleiding steeg daarentegen vrij fors. Het werkgelegenheidsaandeel van werknemers met alleen een algemeen vormende opleiding (MAVO of HAVO/VWO) is ongeveer gelijk gebleven, terwijl het werkgelegenheidsaandeel van werknemers met een universitaire opleiding licht is gestegen met ongeveer 1%. Opmerkelijk is dat het substitutie-effect net als in de jaren tachtig sterk positief is, wat inhoudt dat de 'MBO-isering' van de vakarbeid [zie De Grip & Dekker, 1993] zich nog altijd doorzet. Nog opmerkelijker is het relatief hoge substitutie-effect op HBO-niveau. Dit wijst er op dat de toename van de opleidingseisen binnen beroepen zich niet beperkt tot een verschuiving van het VBO-niveau naar MBO-niveau, maar ook tot een toenemende vraag naar HBO'ers leidt. Duidelijke voorbeelden van functies die zich kenmerken door een toenemende 'HBO-isering' zijn bijvoorbeeld de commerciële, administratieve en secretariële functies.

Tabel 7 Veranderingen in het werkgelegenheidsaandeel naar opleidingsniveau, opgedeeld in een structuur-, substitutie- en interactie-effect (in procenten), 1990-1995

Opleidingsniveau	Totaaleffect	Structureffect	Substitutie-effect	Interactie-effect
Basisonderwijs	-2,85	-0,37	-2,54	0,06
MAVO	0,02	-0,37	0,42	-0,04
VBO	-3,03	-0,97	-2,17	0,11
HAVO/VWO	0,54	0,20	0,32	0,02
MBO	1,95	0,19	1,92	-0,16
HBO	2,35	0,66	1,65	0,04
WO	1,03	0,66	0,40	-0,03

Upgrading versus verdringing

De toename van het opleidingsniveau van de werkenden binnen beroepsgroepen wordt in de Nederlandse literatuur doorgaans getypeerd als indicatoren van een verdringingsproces op de arbeidsmarkt, waarbij hoger opgeleiden de banen bemachtigen die traditioneel tot het beroependomein van de lager opgeleiden behoorden [zie bijvoorbeeld Van Hoof & Dronkers, 1980; Asselberghs et al., 1998]. Dit verdringingsproces is dan het gevolg van het tekortschietende aantal banen voor hoger opgeleiden op hun eigen opleidingsniveau. Het is echter de vraag of het feit dat lager opgeleiden uit hun traditionele beroepsdomein worden verdrongen het gevolg is van een aanbodoverschot van hoger opgeleiden. Vanaf het begin van de jaren negentig is er zowel in beleidskringen als in de economische en *human-resource* management literatuur meer aandacht voor het belang van kennis ('menselijk kapitaal') voor de internationale concurrentiepositie van de ontwikkelde economieën [zie bijvoorbeeld European Commission, 1996; OECD, 1996]. Volgens Porter [1990] kan menselijk kapitaal zelfs gezien worden als de doorslaggevende factor voor de [internationale] concurrentiekracht van bedrijfssectoren.

Een moeilijkheid bij het vaststellen of een verschuiving van de opleidingsachtergrond van de werkenden in een bepaalde beroepsgroep het gevolg is van verdringing of van upgrading is dat het erg moeilijk is vast te stellen in hoeverre mensen werkzaam zijn op een bij hun opleidingsniveau aansluitend functieniveau. De mate, waarin er verdringing wordt geconstateerd is daardoor sterk afhankelijk van de gehanteerde methodiek. Zo geven schoolverlaters zelf veel minder vaak aan onder hun niveau werkzaam te zijn dan volgens de door

Asselberghs c.s. gehanteerde methodiek, waarbij wordt uitgegaan van het in het verleden vastgestelde functieniveau van beroepen (Van der Velden & Van Smoorenburg, 1999). Overigens is het ook maar de vraag of er voor een bepaald beroep één bepaald opleidingsniveau vereist is. Een dergelijke één op één relatie tussen opleiding en beroep werd door Van Hoof en Dronkers [1980] al eens getypeerd als het 'naïeve model' van de relatie tussen onderwijs en arbeidsmarkt⁶. Hartog en Jonker [1998] geven een overzicht van een groot aantal empirische studies die er op wijzen dat degenen die werkzaam zijn op een, in vergelijking met hun opleidingsniveau, te laag functieniveau toch een hogere productiviteit hebben dan degenen met het juiste opleidingsniveau voor een dergelijke functie. Borghans en De Grip [2000] laten met behulp van 'occupational productivity profiles' zien dat wanneer zowel de loonhoogte als de productiviteit van de werkenden met een uiteenlopende opleidingsachtergrond binnen een beroepsgroep verschillen, niet eenduidig kan worden aangegeven welk opleidingsniveau voor een bepaald beroep vereist is.

Uit internationaal onderzoek blijkt dat met name de toenemende internationalisering en de daaraan gerelateerde organisatorische veranderingen een belangrijke oorzaak vormen van de toegenomen kwalificatie-vereisten. De snelle technologische ontwikkelingen leiden tot een toenemende complexiteit van veel functies [zie bijvoorbeeld Machin & Van Reenen, 1998]. Daarnaast bewerkstelligen de technologische ontwikkelingen vaak ook organisatorische veranderingen, zoals het schrappen van managementlagen, decentralisering, *empowerment* en dergelijke, die op hun beurt de kwalificatie-eisen weer doen stijgen (Caroli, 1998). Een belangrijke rol speelt daarbij dat massa-productie in alle sectoren plaats maakt

voor op de consument afgestemd maatwerk en een toenemend belang van de kwaliteit van de geleverde goederen en diensten. Dit laatste komt tot uiting in de toegenomen aandacht voor kwaliteitszorg. Zowel bij de meer op proceskwaliteit gerichte kwaliteitszorg (ISO-certificering) als bij de meer op de inhoud c.q. product gerichte kwaliteitszorg (bijv. *Total Quality Management*) is er doorgaans expliciet oog voor het belang van goed geschoold personeel (zie ook Lynch & Black, 1998). Hierbij gaat het zowel om het eigen personeel als om het personeel van de toeleveranciers.

Besluit

Tussen 1990 en 1995 is het aantal werkenden met 250.000 personen toegenomen. Wanneer dat vergeleken wordt met de toename van 850.000 in de tweede helft van de jaren tachtig kan deze periode getypeerd worden als een tijd van stagnerende werkgelegenheids groei. De minder gunstige conjunctuur, die daar in ieder geval gedeeltelijk voor verantwoordelijk was, komt ook tot uiting in de stijging van de werkloosheid met ruim 140.000 personen tussen 1990 en 1995.

De beroepen, waarin het aantal werkenden tussen 1990 en 1995 in absolute zin het sterkst is toegenomen, blijken zonder uitzondering dienstverlenende beroepen te zijn. Een aantal van de beroepen waarvan de werkgelegenheids groei het grootst was in absolute termen, zijn beroepen waar relatief veel mensen werkzaam zijn met een relatief klein dienstverband, zoals bijvoorbeeld *verzorgend personeel, verkopers, laders en lossers en interieurverzorgers*.

De ranglijst van beroepen, waarin de werkgelegenheid relatief het sterkst is gegroeid, wordt gedomineerd door 'adviseursberoepen', die sterk vertegenwoordigd zijn in de zakelijke dienstverlening. Zo waren de *accountants* de sterkst gegroeide beroepsgroep, maar ook het aantal werkenden in de beroepen *activiteitenbegeleiders en medewerkers arbeidsbemiddeling, architecten en bouwkundig projectleiders* en de *organisatiedeskundigen* groeide in de eerste helft van de jaren negentig sterk. Daarnaast zien we een relatief hoge werkgelegenheids groei in de ondersteunende beroepen c.q. staffuncties die traditioneel meer op de kwartaire sector zijn gericht: *onderwijskundigen*

en pedagogen, sociaal wetenschappelijk onderzoekers, medisch secretaresses en bibliothecarissen.

De tendens naar een 'kennis-intensieve samenleving' gaat overduidelijk gepaard met een groeiende werkgelegenheid in functies waarvoor een hogere opleiding vereist is. Om een eerste indicatie te krijgen van de mate, waarin de verschuivingen in de beroepenstructuur van de werkgelegenheid tot een upgrading van het vereiste opleidingsniveau van de werkzame bevolking leiden, is er gekeken naar het opleidingsniveau van de sterkst gegroeide en sterkst gekrompen beroepsgroepen. Hieruit blijkt dat, evenals in de jaren tachtig, de grootste-groeiberoepen bijna altijd werk bieden aan middelbaar en hoger opgeleiden. Toch hebben ook twee beroepen die in absolute zin sterk gegroeid zijn een VBO-opleiding als modaal opleidingsniveau: *chauffeurs en laders en lossers*. Wanneer er gekeken wordt naar het opleidingsniveau van de beroepsgroepen, waarin de werkgelegenheid in absolute zin het sterkst is gekrompen, valt allereerst op dat, in tegenstelling tot de jaren tachtig, de grootste werkgelegenheidskrimp zich in de eerste helft van de jaren negentig niet meer concentreert in de beroepsgroepen waarvoor slechts basisonderwijs of een VBO-opleiding vereist is. Dit is in belangrijke mate het gevolg van de stijging van het opleidingsniveau ('MBO-isering') die in de jaren tachtig in vrijwel alle uitvoerende beroepsgroepen is opgetreden.

Het gemiddelde opleidingsniveau van de werkzame beroepsbevolking is in de periode 1990-1995 gestegen, net zoals dat in de tijdperiodes waarover in de voorgaande winnaars- en verliezers artikelen gerapporteerd werd, het geval was. Uit een shift-share analyse blijkt dat deze toename van het gemiddelde opleidingsniveau voor een deel het gevolg is van verschuivingen in de beroepenstructuur (het structuureffect), maar voor een nog groter deel is toe te schrijven aan de hogere opleidingseisen binnen de diverse beroepsgroepen (het substitutie-effect).

Uit een shift-share analyse die voor ieder opleidingsniveau afzonderlijk wordt uitgevoerd, blijkt dat de werkgelegenheidsaandelen van ongeschoolden en de werknemers met een VBO-opleiding tussen 1990 en 1995 het sterkst gedaald zijn. Het werkgelegenheidsaandeel van MBO'ers en mensen met een HBO-oplei-

ding steeg daarentegen vrij fors. Het werkgelegenheidsaandeel van werknemers met een universitaire opleiding is licht gestegen met ongeveer 1%. De toename van de werkgelegenheid voor MBO'ers is voor een belangrijk deel het gevolg van de voortschrijdende 'MBO-isering' van de vakarbeid in zowel de industriële als de dienstensectoren. Opmerkelijk is dat nu ook duidelijk waarneembaar is dat in verschillende beroepsgroepen de opleidingseisen verder toenemen tot op HBO-niveau.

Tot voor kort werd de toename van het opleidingsniveau van werkenden in veel beroepsgroepen automatisch getypeerd als een verdringsproces als gevolg van een aanbodoverschot van hoger opgeleiden. De laatste tijd zijn er in toenemende mate aanwijzingen dat het niet langer terecht is het feit dat lager opgeleiden uit hun traditionele beroepsdomein worden verdrongen (louter) op deze wijze te verklaren. Zowel technologische en organisatorische ontwikkelingen als de toenemende aandacht voor maatwerk en kwaliteitszorg maken dat het niveau van de werkzaamheden in een groot aantal beroepen ook daadwerkelijk toeneemt.

Noten

- 1 Deze cijfers hebben betrekking op de zogenaamde 'werkloze beroepsbevolking'.
- 2 De in dit artikel gebruikte beroepsnamen stemmen niet overeen met de naamgeving van het CBS, maar zijn ontleend aan de binnen het arbeidsmarkt-informatiesysteem van het ROA gehanteerde benamingen [zie ROA, 1998b]
- 3 Bij de beroepsgroepen die tussen 1990 en 1995 relatief gezien het sterkst zijn gegroeid bevinden zich ook enkele beroepsgroepen waarin in 1990 minder dan 5.000 mensen werkzaam waren, te weten: *sociaal-wetenschappelijk medewerkers*, *stewards* en *onderwijskundig medewerkers*. Vanwege de geringere betrouwbaarheid van de cijfers van het aantal werkenden in deze beroepsgroepen zijn deze beroepen hier buiten beschouwing gelaten.
- 4 Volkskrant 26 juli 1999, p.2.
- 5 In De Grip [1987: 68] wordt in formule-vorm aangegeven hoe deze drie effecten worden berekend.
- 6 Bij Van Hoof en Dronkers ging de aandacht waarschijnlijk impliciet meer uit naar de relatie tussen de feitelijk gevolgde en de vereiste opleidingsrichting.

- 7 Wood (1995) wijst daarentegen met name op het verdwijnen van laag geschoolde arbeid in de geïndustrialiseerde landen vanwege de concurrentie van de lage-lonen-landen. De discussie tussen 'handel' en 'technologische ontwikkeling' als oorzaak voor de upgraden van het opleidingsniveau van de werkenden staat ook wel bekend als het 'technology versus trade debate'.

Literatuur

- Asselberghs, K., R. Batenburg, F. Huijgen & M. de Witte [1998], *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland*. Deel IV, Den Haag: OSA.
- Borghans, L. & A. de Grip [2000], 'The debate in Economics about Skill Utilization', in: L. Borghans & A. de Grip (red.), *The Overeducated Worker? The Economics of Underutilization of Skills*, Cheltenham: Edward Elgar, 1-21.
- Caroli, E. [1998], 'Technical Change, Work Organisation and Skills: Theoretical Background and Implications for Education and Training', in: CEDEFOP, *Training for a changing society*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 103-113.
- Dekker, R. & R. Dorenbos (1997), 'Flexibel werk aan de onderkant van de arbeidsmarkt', in: *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken*, 13 [2], 103-112.
- European Commission [1996], *Teaching and Learning. Towards the Learning Society*. White Paper, Brussel.
- Grip, A. de [1986], 'Winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt in de jaren '70', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 2 [1], 41-51.
- Grip, A. de [1987], 'Winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt 1981-1985', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 3 [4], 61-69.
- Grip, A. de & R. Dekker [1993], 'Winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt in de jaren '80', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 9 [3], 220-229.
- Grip, A. de [1994], 'Betekenis SBC'92 voor onderwijs-arbeidsmarktonderzoek', in: B.F.M. Bakker & J.A. Oud (red.), *Beroepenclassificatie, luxe of noodzaak?*, Voorburg: CBS, 34-37.
- Grip, A. de & A. Jacobs [1999], 'De betekenis van additionele scholing', in: *Economisch-Statistische Berichten*, 84 [4206], 416-418.
- Hartog, J. & N. Jonker [1998], 'A Job to Match your Education: Does it matter?', in: H. Heijke & L. Borghans (red.), *Towards a Transparent Labour Market for Educational Decisions*, Ashgate: Aldershot, 99-118.
- Herriot, P. & C. Pemberton [1996], 'Contracting Careers', in: *Human Relations*, 49 [6], 757-779.
- Hoof, J.J. van & J. Dronkers [1980], *Onderwijs en Arbeidsmarkt: een verkenning van de relatie tussen onderwijs, arbeidsmarkt en arbeidssysteem*, Deventer: Van Loghum Slaterus.

- Lynch, L.M. & S.E. Black (1998), 'Beyond the incidence of employer-provided training', in: *Industrial and Labour Relations Review*, 52 (1), 64-81.
- Machin, S. & J. van Reenen (1998), 'Technology and Changes in Skill Structure: Evidence From Seven OECD Countries', in: *Quarterly Journal of Economics*, 113 (4), 1245-1279.
- OECD (1996), *Measuring what People Know*, Parijs.
- Porter, M. (1990), *The Competitive Advantage of Nations*, Londen: Macmillan.
- ROA (1998a), *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2002. Statistische Bijlage*. Actualisering 1998 (ROA-R-1998/9B), Maastricht: ROA.
- ROA (1998b), *ROA-Classificatiegids 1998* (ROA-R-1998/8), Maastricht: ROA.
- SER (1999), *Advies HOOP 2000*, Den Haag: SER.
- Velden, R.K.W van der & M.S.M. van Smoorenburg (1999), 'Overscholing en beloning: het effect van verschillende meetmethoden', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 15 (2), 111-123.
- Wood (1995), *North-South Trade, Employment and Inequality. Changing Fortunes in a Skill-Driven World*, Oxford: Oxford University Press.